

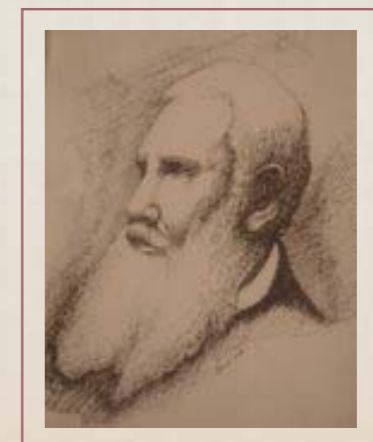

הנרי בייקר טריסטרם והחי והצומח של ארץ הקודש

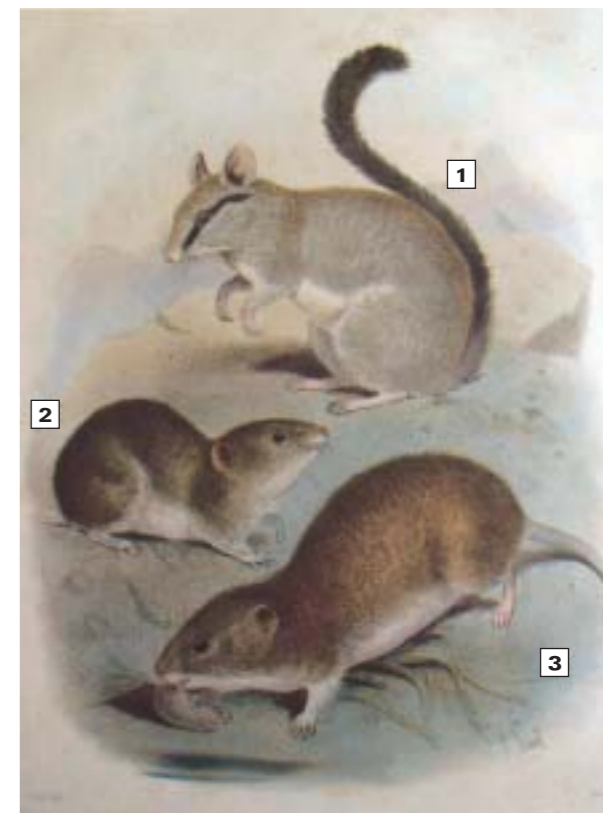
כתב: חיים מויאל

כל האיורים בכתבה לקוחים מתוך הספר "החי והצומח של ארץ ישראל"

עם צאת תרגומו העברי של הספר
"החי והצומח של ארץ ישראל"
(Fauna and Flora of Palestine, 1884)
בהוצאת מוסד ביאליק, מסרטט
חיים מויאל (מתרגם ועורך הספר)
קווים לדמותו ולפועלו של המחבר
הנרי בייקר טריסטרם, מי שנחשב
כ"אבי הזואולוגיה של ארץ הקודש
במאה ה-19".

איור: חיים מויאל

4. קוצן מצוי (זן מדברי) 5. קוצן מצוי (מופע קהירי) 6. קוצן זהוב

1. נמנמן סלעים, 2. נברן מצוי (טבריה) 3. נברן שלג

7. ירבעו גדול 8. שפן סלעים 9. החולד

קיומו של אוסף נוסף של טריסטרים שמנה 6,000 מוצגים של 2,750 מינים, אך הוא טרם נמצא. אוסף הביצים הגדול והחשוב שמנה למעלה מ-24,600 ביצים של 2,200 מיני ציפורים מצוי במוזאון של דרום קנסינגטון, יחד עם מיני יונקים רבים שאסף.

אוספים נוספים שכללו רכיכות, צמחים, חרקים ועוד, מפוזרים במוזאונים ובאוספים פרטיים ברחבי העולם, כמו האוסף הגדול של צמחי ארץ ישראל הנמצא כיום בגן הבוטני של קימברידג'. טריסטרים פעל רבות לשמירה על הטבע, הן בהעשרת המידע אודות החי והצומח והן במאבק פעיל לחקיקת חוקים לשמירת

הראשון "מדבר סהרה הגדול", הדרן באקולוגיה של החי בתנאי המדבר הגדול. טריסטרים היה בקי בתחומי מדע רבים, בהם זואולוגיה, בוטניקה, גאולוגיה, אסטרונומיה, ארכאולוגיה, ואפילו נומיסמטיקה (חקר מטבעות עתיקות). הוא היה אספן נלהב והחזיק אוסף מרשים למדי של מוצגים ביולוגיים ובו כ-20,000 מוצגים מ-8,000 מינים (מכירת פוחלצים וביצים רבות לאספנים ולאוניברסיטאות אפשרה לו לממן את מסעותיו ומחקריו).

אוספו העיקרי נמכר ב-1,000 לייש למוזאון העירוני של ליברפול, בתנאי שישמר כאוסף מדעי נפרד (ידוע על

בגיל 24 חלה טריסטרים בשחפת לאחר שנאלץ לשהות זמן רב בלחות ובקור בעת עריכת טקסי טבילה באזור מגוריו. בשל בריאותו הרופפת הומלץ לו על ידי רופאיו לשהות בחורפים הקשים במיוחד בארצות חמות. הוא נסע לברמודה, שם שימש מזכירו של המושל, ואחר כך נתמנה גם לכומר הצבאי במקום, אך עסק גם בתחביבו - ציד עופות ואיסוף ביצים לשם מחקר.

11 שנים שימש מנהל בית הספר קאסל אידאן (ליד כפר הולדתו), אך בחורפים יצא למסעות לארצות החמות. כך, בהיותו בן 33 יצא למסע באלג'יר ובצפון הסהרה, אשר בעקבותיו כתב את ספרו החשוב

אבי המחקר הזואולוגי של ארץ ישראל וממייסדיה של החברה לחקירת ארץ ישראל. טריסטרים נולד ב-11 במאי 1822 בכפר אגלינגה שבצפון אנגליה, והיה הבן הבכור למשפחתו. אביו היה הכומר של הקהילה. טריסטרים היה בן לשושלת נכבדה; אבותיו היו בעלי אחוזה במערב אנגליה החל מהמאה ה-15. רבים מאבות המשפחה נמנו עם מעמד הכמורה או היו שופטים ורבות מהנשים באו מחוגי הצבא והאצולה. כבר בצעירותו התעניין טריסטרים בטבע ובנוף הכפרי, ובמיוחד באורניתולוגיה (חקר תורת הציפורים).

בילדותו כבשו את לבו נפלאות הטבע ותופעותיו, וכך כתב: "בטרם מלאו לי 14 שנה כבר החזקתי בידי את ביצי הבז הנודד, הדיה האדומה, העקב, זרון הסוף התכול והעורב השחור". כשהיה בן 15 מת אביו בדמי ימיו, והמשפחה, שהייתה שרויה עתה במחסור, עברה לגור בעיירה הסמוכה דווראם. אוצר המוזאון של אוניברסיטת דווראם הכיר בכישרון הגלום בנער, ולימד אותו לפחלץ עופות ולשמר בעלי חיים שונים. אנגליה.

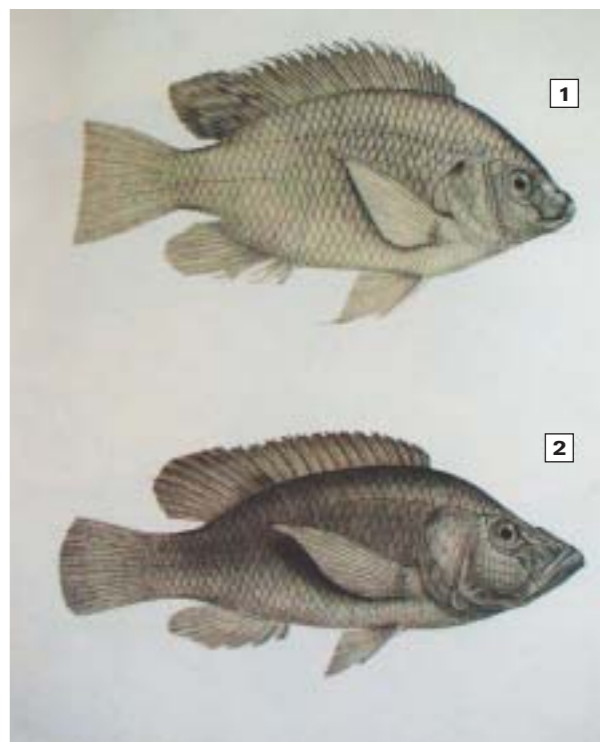
הספר של הכנסייה, וזכה למלגת לימודים בזכות שושלת היוחסין של משפחתו. המלגה אפשרה לו ללמוד במכללת לינקולן שבאוקספורד, שם קיבל תואר "מוסמך ללימודים קלאסיים". לאחר מכן בילה כחצי שנה בשווייץ ובצפון איטליה, והשתלם באמנות הפחלוף והשימור, מיומנות שתייעע לו מאוד בעתיד.

ב-1845 הוסמך טריסטרים לכמורה ונשלח לכהן בכנסייה האנגליקנית בעיירה קטנה בצפון אנגליה. הוא התגלה ככומר יוצא דופן והתנגד לטקסי פולחן ולאיקוונות, לעתים אף העז להתנגד להם בפומבי, והאמין בקשר ישיר ובלתי אמצעי בין נציגי הכנסייה לאנשים הפשוטים. ב-1850 התחתן עם אלנור בולבי שילדה לו שבע בנות ובן אחד. הוא התמסר לעבודת החברה המיסיונרית, ובמיוחד זו של אפריקה והמזרח, עבודה שגם שלוש מבנותיו הקדישו לה את חייהן. בתו קתרין, לדוגמה, הייתה שליחה מיסיונרית באוסקה שבין. בנו היחיד, אגב, נחשב לשחקן רוגבי מפורסם מאוד באירופה. טריסטרים עסק גם בפוליטיקה והיה חבר במפלגה השמרנית ובאגודת "הבונים החופשיים", ובהמשך היה מנהיגה בצפון אנגליה.

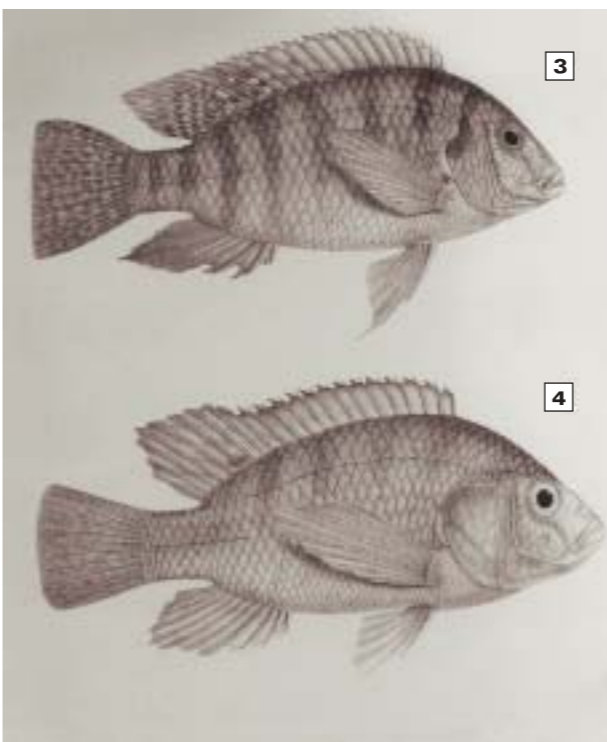
אף על פי שעברו למעלה מ-120 שנה, עדיין לא נס לחו של הספר, והוא מהווה מסמך חשוב מאין כמותו על עולם החי בתקופתו בהשוואה לימינו.

את החלטתי לבלות שנים לא מבוטלות בתרגום הספר הכל כך מורכב אני חייב בראש וראשונה לפרופ' שמעון בודנהיימר-מגדולי הזואולוגים של ארץ ישראל, אשר כתב בזו הלשון ב-1954: "מי שיאסוף את הטובות שברשימותיו, אשר שלחן מביתו מדווראם, מן המדבריות ובצעי המים של צפון אפריקה, ומארץ ישראל המערבית והמזרחית ויפרסמן במקובץ בספר, יגרום הנאה לאלפי קוראים... כתביו הנפלאים יפורסמו מחדש לשמח לבב אנוש". אז מי היה טריסטרים?

הנרי בייקר טריסטרים (Henry Baker Tristram), כומר אנגלי אהוב ומוערך על בני קהילתו בדווראם, היה ראש וראשון לחוקרי החי והצומח של ארץ הקודש וסלל את דרכם של חוקרים רבים אחריו. אהבתו לעולם הטבע, לתנ"ך, לארכאולוגיה, לגאוגרפיה, לפולקלור ולגאולוגיה הייתה עצומה ובלתי מתפשרת. הוא נחשב לאחד מגדולי החוקרים והנוסעים הנועזים של המזרח הקדום,

1. אמנון הירדן 2. טברנון לסטני 3. אמנון מצוי 4. טברנון סימון

3

4

1

2

החי בארצו בפרט ובעולם בכלל, ולאכיפה של החוקים האלה. הוא התעניין בשפות השמיות והקלאסיות, ובספרו "ההיסטוריה של הטבע במקרא" זיהה מיני חיות שזוכרו במקרא.

מסעותיו וספריו של טריסטרום

ב-1858 ביקר טריסטרום לראשונה בארץ והתרשם עמוקות מייחודה. שש שנים מאוחר יותר ארגן מסע שמומן על ידי הקרן הבריטית לקידום הנצרות. הוא סייר עם בני לווייתו (צייר, צלם וחוקרי טבע נוספים) לאורכה ולרוחבה של הארץ, כדי לגלות את מכמניה ולתעד אותם. לאחר הסיור כתב את ספרו הנודע "ארץ ישראל - יומן מסע" (1865), שתורגם לעברית על ידי חיים בן עמרם בהוצאת מוסד ביאליק, ובו נכתב:

"ואדי ליימון המתמשך מדרום לצפת הוא גיא צר, שגובה קירותיו הסלעיים מגיע ל-150 עד 200 מ': קרני השמש לא יחדרו לעולם עד לנהר, הזורם בשצף בתחתיתו, והקירות סוגרים עליו כל כך עד כי נאלצנו לרכוב חלק ניכר מדרכנו בתוך הערוץ הנחל. הצוקים מלאים מערות לכל אורכם - מערות שאדם לא יוכל להגיע אליהן והן משמשות מקום מקלט בטוח למאות

מראיהן של רבבות יוני הסלעים. הן טסות הלוד ושוב מעופפות בעננה של ממש, בין קירות הגיא, וקול המונן ומשק כנפיהן נשמע באוזנינו כמשבי סופה. בחולפן בסערה על פני הנשר, מלך העופות, הן מחרידות אותו משלוותו ומשיווי משקלו - זה היה מחזה מבדה. משק הכנפיים ומשב הרוח ממש הופכים על פניו את העוף הענקי, שקודם לכן דאה לו בשקט".

ובהמשך הוא מתאר אזור צפוני יותר בגליל: "מעולם לא פגשנו כל כך הרבה חיות בר כמו באחד באותם ימים. ראשון הופיע לעינינו חזיר הבר מתוך הסבך שעל ידנו. אחר כך הוחרד אייל למטה, רץ במעלה הצוק וחלף סמוך למקום עמידתנו ברצו בשביל המתפתל, הנטוי על פי תהום. אחר כך באה נמייה גדולה, שדרכה כמעט על רגלי ונמלטה לתוך נקיק. כשניסיתי לעקוב אחריה, ראיתי להפתעתי דוב חום סורי יורד בכבדות אך במהירות על פני הסלעים וחוצה את האפיק... בטפסנו בחבלים כלפי מטה יכולנו לראות את הצבאים נעים בגיא שלמטה, ואילו חברינו שעמדו לרגלי הצוק לא יכלו לראותם... אך אחד מהם שנשאר למטה ראה כלב נהר שיצא מן המים, עמד לרגע מולו והביט בו בפתיחה".

טריסטרום ביקר בארץ ישראל המזרחית ובמובא בשנת 1872, ותיעד את המסע בספרו החשוב "ארץ מואב - מסעות

ותגליות ממזרח לים המלח והירדן" (1873). במסעו זה הותקפה משלחתו בדרכה לכפר צאפייה מאזור מצדה וחתרורה. כ-150 בדווים עירומים למחצה זינקו מתוך הסבך, אחדים רכובים על סוסים ורובם רגליים מזוינים ברובים, חרבות ואלות. השיירה התקרבה אליהם עד כדי סכנה של ממש, ורק מתן בקשיש ברגע האחרון הציל אותם. גילוי החשוב ביותר בערב הירדן היה הגילוי של הארמון הפרסי הנודע במאשיטה. להלן קטע מתיאורו על הגילוי של הארמון:

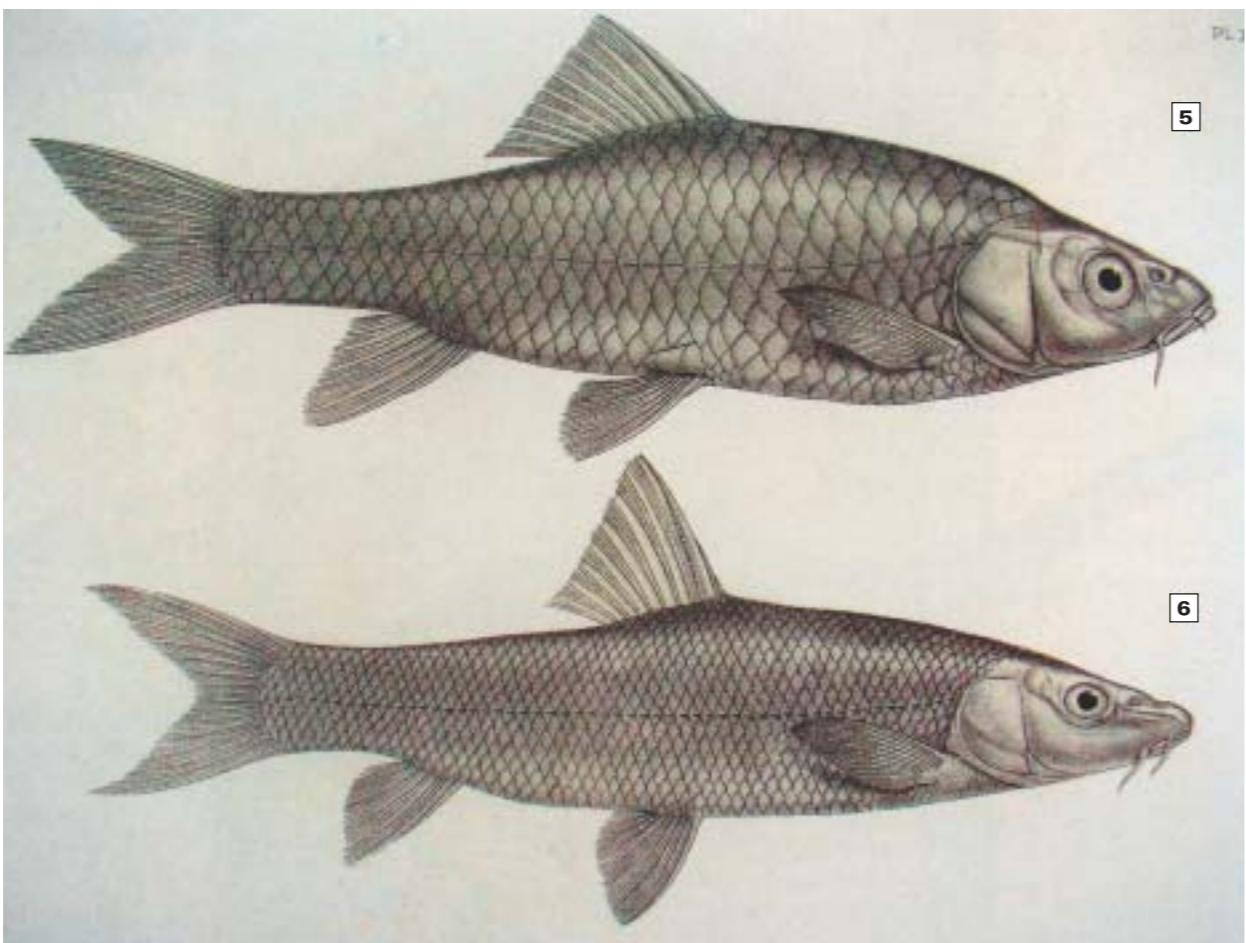
"הופתענו למראה החורבות הנהדרות שנגלו לעינינו פתאום: חורבות שאינן ידועות להיסטוריונים, ואינן מסומנות במפה. ניכר שהייתה זו טירה של נסיך קדמון. שום עקבות, עיר או בניינים אינם נראים בסביבה. השריד היחיד מחוץ לחומות הוא באר עמוקה ליד הפינה הדרום-מזרחית. מסתבר כי טירה זו הזדקרה בלב הישימון בבדידות מזהירה, דוגמה נפלאה לחירותם ואנוכיותם של נסיכי קדם. תחילה הוקסמו ממש למראה סגנון הבנייה העשיר והנהדר, אפילו הערבסקות באלהאמברה, הדומות לאלה שכאן בסגנון, לא ישוו להן ברבגוניותן ובמידת השתמרותן..."

בספר אחר שפרסם - "אורח חיים מזרחי בארצות המקרא" (1894), ערך טריסטרום הקבלה בין חיי המזרח התיכון כפי שראה

אותם לבין אורח החיים המתואר בתנ"ך. כך למשל התיאור שכתב כשישב ליד אכסניית השומרוני הטוב:

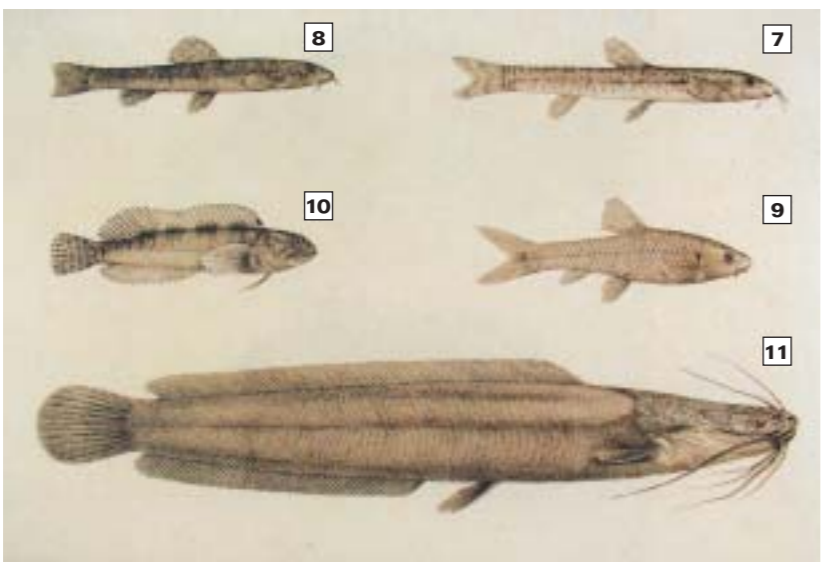
"יום אחד בחודש שעבר ישבתי בצל צוק סלע גדול, סמוך לפונדק שייזכר לנצח בקשר למעשה בשומרונית הטובה, בתוך מדבר יהודה החם והשומם. במרחק מטרים אחדים לפני נמצאה הבאר העתיקה, יסוד קיומו של הפונדק: הבאר נכרתה אולי לפני ימי יהושע, ושפתה הייתה חרוצה חריצים עמוקים סביב - רישומי החבלים שבעזרתם נשאבו מתוכה מים במשך מאות שנים.

עריביה ירדה מן ההר לשאוב מים. היא פרסה את החמת העשויה מעור עזים, פתחה אותה, התיירה חבל וקשרה אותו לדלי עור קטן שהיה עמה: מן הדלי הזה היא מילאה לאט לאט את החמת, אטרה את פיה, עמסה אותה על כתפיה, ופנתה לעלות ההרה כשהדלי בידה. הרהרתי באישה השומרונית שבאה לשאוב מבאר יעקב, והנה פנה אל הבאר הלך ערבי, עייף ומחומם מן הטיפוס המייגע בדרך התלולה העולה מיריחו: הוא כרע בדרך אל הבאר, והביט לעומקה כמהורה,

5

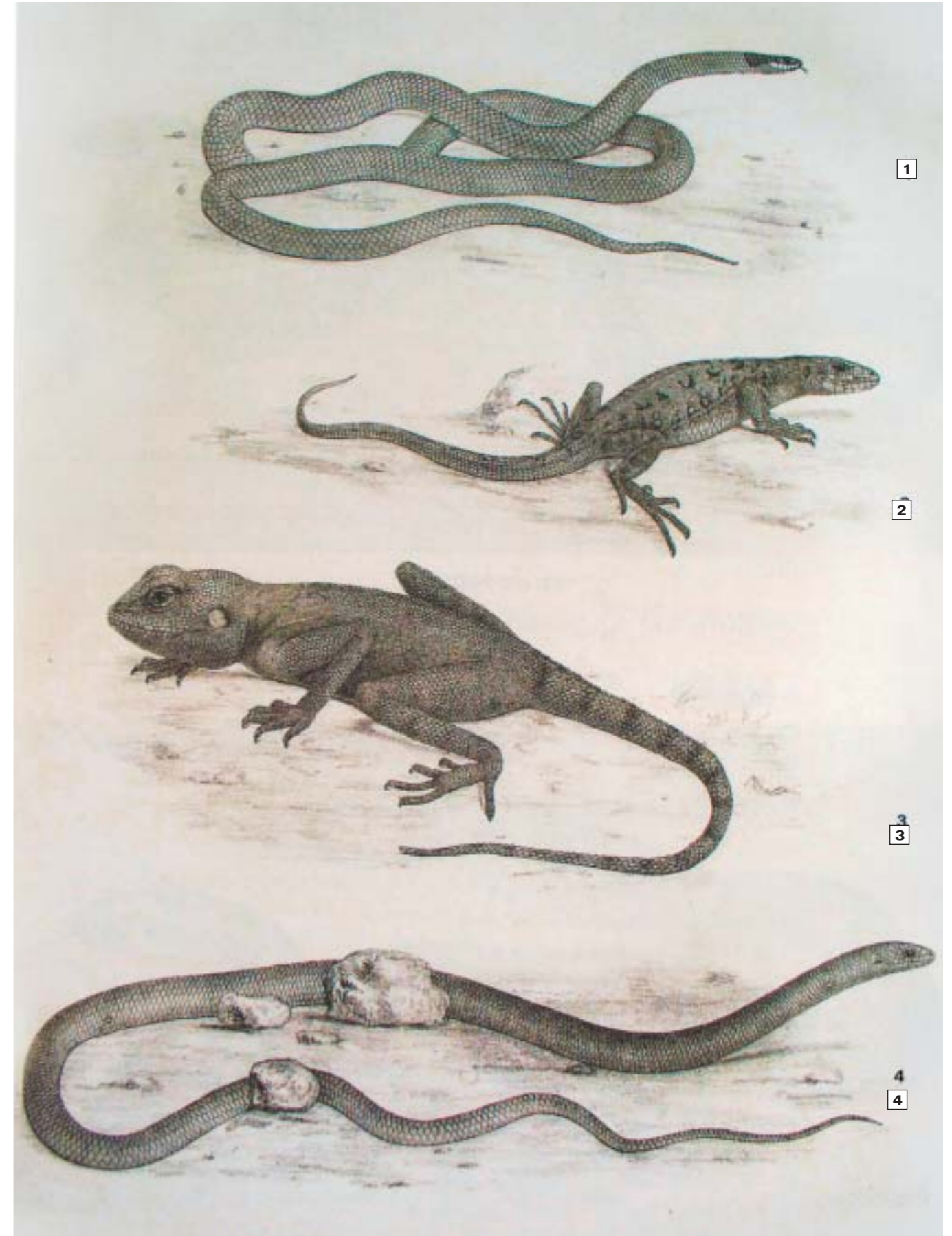
6

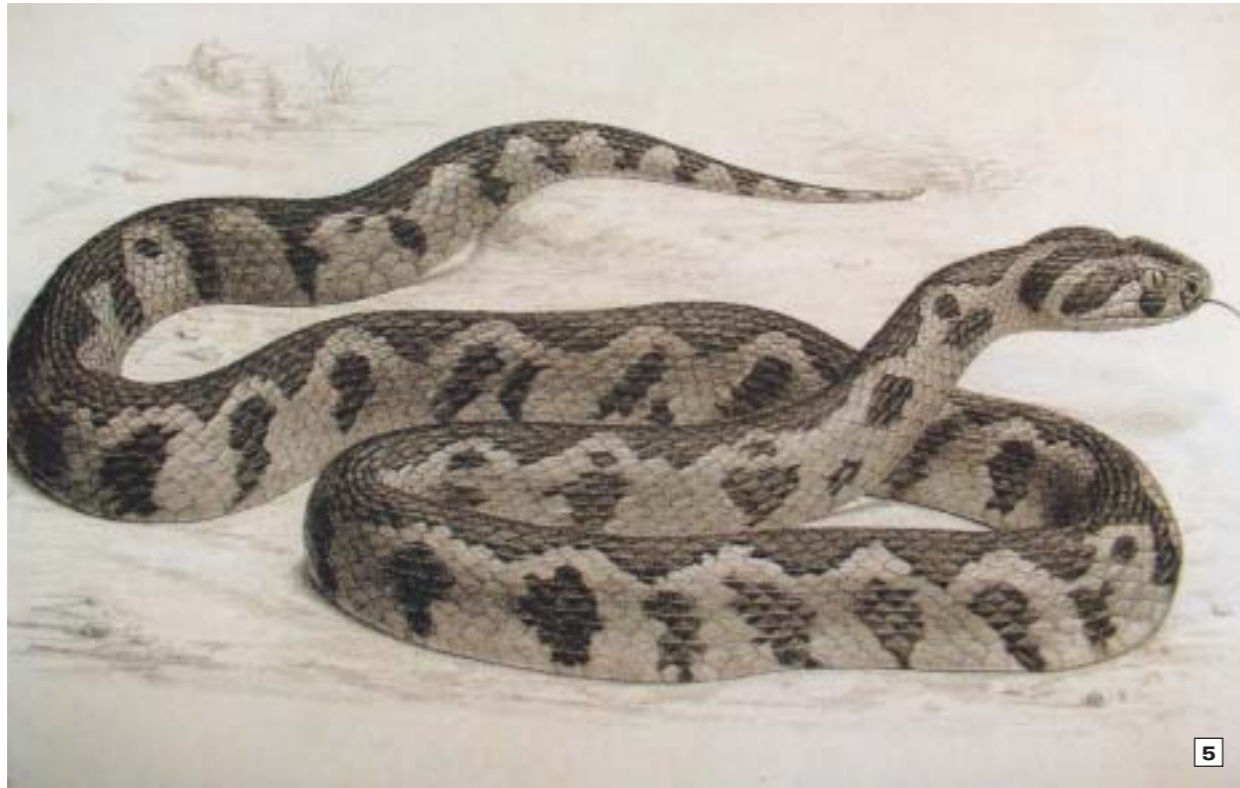
7. בינון הירדן 8. בינון החולה 9. עגולסת נחלים 10. קרנון נהרות 11. שפמנון מצוי

ואולם לא היה לו במה לשאוב, והבאר עמוקה, הוא ליקק מעט מן המים אשר שפכה האישה אשר קדמה לו על הבאר, והמשיך בדרכו מאוכזב. הדברים היו פשוטים וטבעיים, ועם זה כמה עשויים הם להחיות סיפורים מכתבי הקודש לעיני איש המערב הזר".

את ספרו "הטופוגרפיה של ארץ הקודש" פרסם ב-1871 ובו תיאר את חבליה של ארץ הקודש, ודן בעיקר בשמות מקומות הנזכרים בספר יהושע ודברי הימים וכן בזיהוי שלהם. הוא התבסס בעיקר על שמות ערביים שנשתמרו ועל ידע היסטורי וארכאולוגי. כך למשל, על המקום הקרוי

1. נחש שחור-ראש שלוני 2. לטאת טריסטום 3. חרדון סיני 4. נחשית נחשונית

5. צפע ארץ-ישראלי 6. תלום-קשקשים מצוי

של טריסטום, "האורניתולוגיה של ארץ ישראל", נערך מצירוף של מאמריו מתוך שמונת הגיליונות של המגזין "איביס" שנתפרסמו בין השנים 1865-1868.

טריסטום נבחר לחבר החברה הלינאית (F.L.S), ולחבר החברה המלכותית (F.R.S). הוא קיבל תוארי ד"ר לכבוד מאוניברסיטאות שונות על פועלו וספריו.

טריסטום ודרווין

טריסטום היה דרוויניסט נלהב. הוא תמך במחקריו של דרווין על מוצא המינים (1859), ואף ציין כי "מונחים לפני כ-100 עפרונים בני מינים שונים ממדבר סהרה ולמראם אינני יכול שלא להאמין באמיתות השקפותיהם של האדונים דרווין וואלאס...". הוא טען כי אכן יש ברירה טבעית והשתנות והן משמשות גורמים פעילים מאוד בתהליך ההסתגלות לתנאים מקומיים בתוך תחום המין, וכל מין ומין נברא בפני עצמו.

בשמירה על הטבע ובצפרות, ואף הצליח לפרסם מונוגרפיה מקיפה על הציפורים של דיראם.

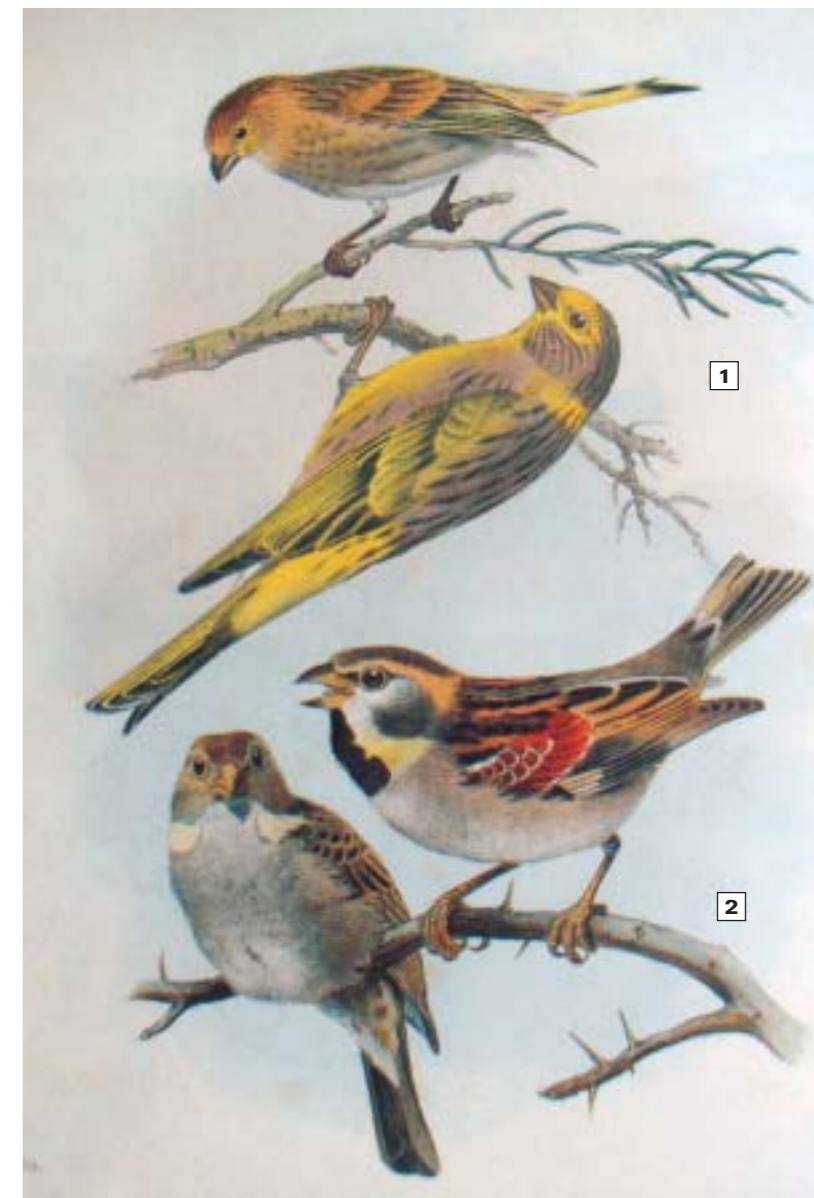
בנאום הנשיאות הראשון שלו במועדון חובבי טבע בטיינייד הוא אמר: "מלחמת קיום קשה היא מנת חלקם של הכול: אל נא נחמירנה ללא הצורך בשרירות לבנו. אם תשמידו את הדורסים הגדולים, יתרבו חיות השדה הקטנות: הדלקים יתנפלו על ארנבותיכם: החולדות ישמידו את ביציכם: חולדות ועכברים יגבו מס כבד מיבולי האיכרים... יהא בזה מן התבונה אם נוכיח באופן הגשמתם של חוקים אלו, כי האדם, כמוהו כטבע, מסוגל לאפשר גם לבעלי חיים שאינם ארנבות או פסיונים להתקיים בנוף שהוא שולט בו". עקבות מלחמתו של טריסטום, במסגרת האיגוד האורניתולוגי הבריטי, נגד ציד אינטנסיבי והרס מתמשך של בתי גידול טבעיים, הצליחו הוא ועמיתיו להעביר חוק להגנת עופות הבר בעונת הקינון. עד אז זכו להגנה רק עופות הצייד של בעלי האחוות.

את מרבית מאמריו המדעיים פרסם בעיתון המדעי המפורסם "איביס" (Ibis), מפרסומיה החשובים ביותר של החברה האורניתולוגית הבריטית. הקובץ החשוב

מצפה שמואל כתב (עמ' 114): "ואם נפנה לצד דרום-מערב, הפסגה הגבוהה ביותר היא הנקודה המפורסמת נבי סמואיל, הלא היא מצפה הקדומה, הנשקפת אל ירושלים. היא מזדקרת מעל הרמה ששביבה לגובה 150 או 200 מ' ומדרוניה מדורגים ומעובדים היטב. אין בדרום ארץ ישראל עוד פסגה שממנה נשקף כה נהדר, גבעון, עטרות, בארות, עפרה, רימון, רמה, גבעה - כל הערים העתיקות הללו נראות ברור: ומרחוק נראים הגלעד, מואב, בית לחם, הרי חברון, השרון וים התיכון. אכן כשמה כן היא. זהו כנראה המקום שנקרא בפי הצלבנים 'מונטגוי' (הר החדווה), ממנו ראו לראשונה את ירושלים, וממקום זה מיאן ריצ'ארד הראשון להביט על עיר הקודש, ובהסתירו את פניו קרא: 'אדוני אלוהים! אל תחזינה עיני בעיר הקודש, אם לא אחלצנה מיד אויביך'".

סיווריו בשנים 1880-1881 בארץ ישראל, לבנון, ארמניה ומסופוטמיה תוארו בספרו "דרכי ארץ ישראל" (1882). סיוורו האחרון בארץ ישראל היה ב-1894.

שנה לאחר מכן יצא למסע ביפן, וב-1897 ביקר פעם נוספת במזרח הקרוב והרחוק, לצורך פיקוח על עבודות המיסיונרים. גם בזקנתו לא חדל טריסטום לעסוק

1. ירקון (זכר ונקבה), 2. דורו הירדן (זכר ונקבה), 3. אירניה (זכר ונקבה), 4. הצופית, 5. טריסטרמית, 6. נחשון

טריסטרם פרסם תאוריה מעניינת שלפיה החיים התחילו בקטבים ומצא לכך ראיות, כמו למשל הגיוון ההדרגתי של הצורות והמינים, הניכר במעבר מצפון דרומה עד לשיא בקו המשווה. את הדוגמאות הביא בעיקר ממחלקת העופות. תאוריה זו אמנם פורסמה כבר במאה ה-18, אך טריסטרם לא ידע אודותיה.

הספר "החי והצומח של ארץ ישראל" (1884) מתוך התצפיות, האוספים והמחקרים שערך במסעותיו בארץ ישראל, כתב

טריסטרם את הספר החשוב מאין כמותו: "החי והצומח של ארץ ישראל", אשר יצא לאור על ידי הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (P.E.F). חשיבותו של החיבור הזה, שאפשר ללמוד ממנו על המינים שהתקיימו בארץ בעת ההיא. אייל הכרמל, הלינקס, הדוב הסורי, הראם, הברדלס, הפרא, הנקן, הקטופה - כל אלה התקיימו בארץ ונכחדו ממנה רק בראשית המאה ה-20. אפשר ללמוד ממנו גם על השינויים העיקריים שחלו בתפוצת המינים ב-150 השנים האחרונות.

דרורית (בארית) קצרת-אצבעות

יעל תיב

באותה שנה, צ'ארלס וורן (ארכאולוג מפורסם שפעל במסגרת הקרן) הספיד את הכומר הנערץ בזו הלשון: "עלינו להזכיר את אבדת ידידנו הוותיק והיקר, הכומר טריסטרם. הוא עסק בתחום אחר של הקרן לחקירת ארץ ישראל, וכל המתעניינים בעופות ובחיות של ארץ ישראל גם הם הכירוהו, שהרי היה מהלך ביניהם בחבלי הארץ השונים ומוכר בכינוי 'אבי הזקן'. אכן ניתן לקבוע כי טריסטרם היה אבי הזואולוגיה של הקרן לחקירת ארץ ישראל ועלינו להצטער מאוד על האבדה". ♦

זרזיר (טריסטרמית) שגילה באזור מנזר מרסבא בדרכו אל ים המלח, שם הנוגרים היו מאכילים אותן מידיהם, וכך הטריסטרמלה (מין דג), לטאת טריסטרם, מריון טריסטרמי ושבלולון טריסטרם.

טריסטרם נפטר ב-8 במרס 1906 והוא בן 84 שנה. הוא לא זכה להספדים הראויים לגדולתו, אף לא מהקרן לחקירת ארץ ישראל הבריטית (אולי בשל חילוקי הדעות והביקורת הנוקבת שלו על דרך עבודתה של הקרן עם השנים). רק שלושה חודשים מאוחר יותר

בספר מתוארים 808 מינים שונים של בעלי חיים מקבוצות שונות: 113 מיני יונקים, 348 מיני ציפורים, 91 מיני זוחלים ודוחיים, 43 דגים ו-213 מיני רכיכות.

טריסטרם באחרית ימיו

ב-1879 הציע לו הלורד בייקונספילד (דישראלי) - ראש הממשלה היהודי של אנגליה, את כהונת הבישוף של ירושלים, אך טריסטרם דחה את ההצעה כי לא רצה לעזוב את קהילתו הצנועה בדיווראם. על שמו של טריסטרם נקראים מינים שונים של בעלי חיים, שהבולט בהם הוא